

**Niemiecki obóz pracy przymusowej dla Żydów
przy fabryce amunicji HASAG w Skarżysku-Kamiennej
podczas II wojny światowej**

dr Alicja Bartnicka
Wydział Nauk Historycznych
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

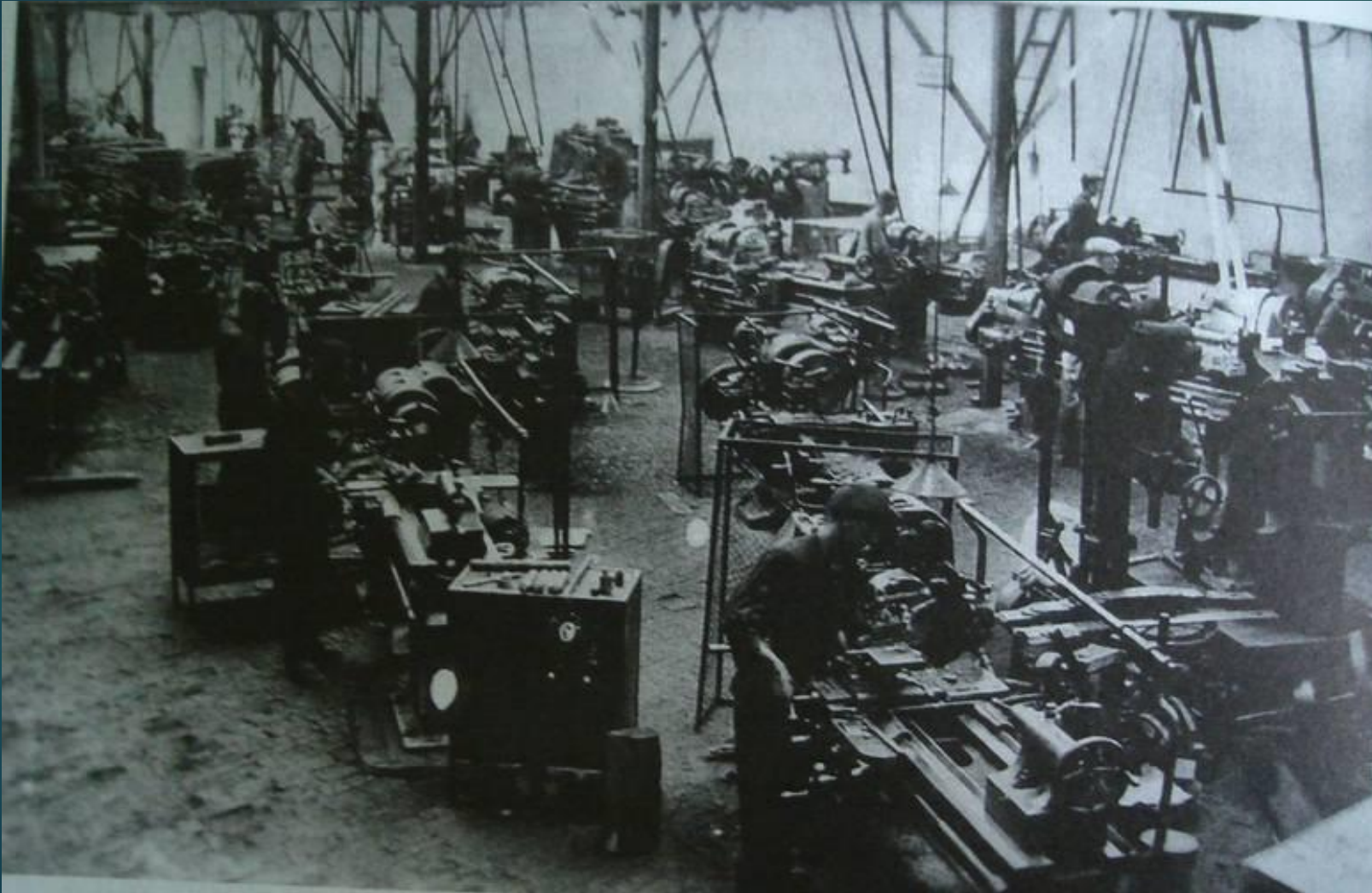

„Jeśli w Częstochowie warunki były złe,
to w Skarżysku były o wiele razy gorsze.
Bartenschlager z nikim nie rozmawiał,
po postu zabijał ludzi”.

Źródło: United States Holocaust Memorial Museum Archives (USHMMA), sygn. RG-50.030.0034,
oral history interview with Regina Hamburger Bomba.

1. Historia fabryki w Skarżysku-Kamiennej w okresie międzywojennym

1.1. Państwowa Fabryka Amunicji w Skarżysku-Kamiennej

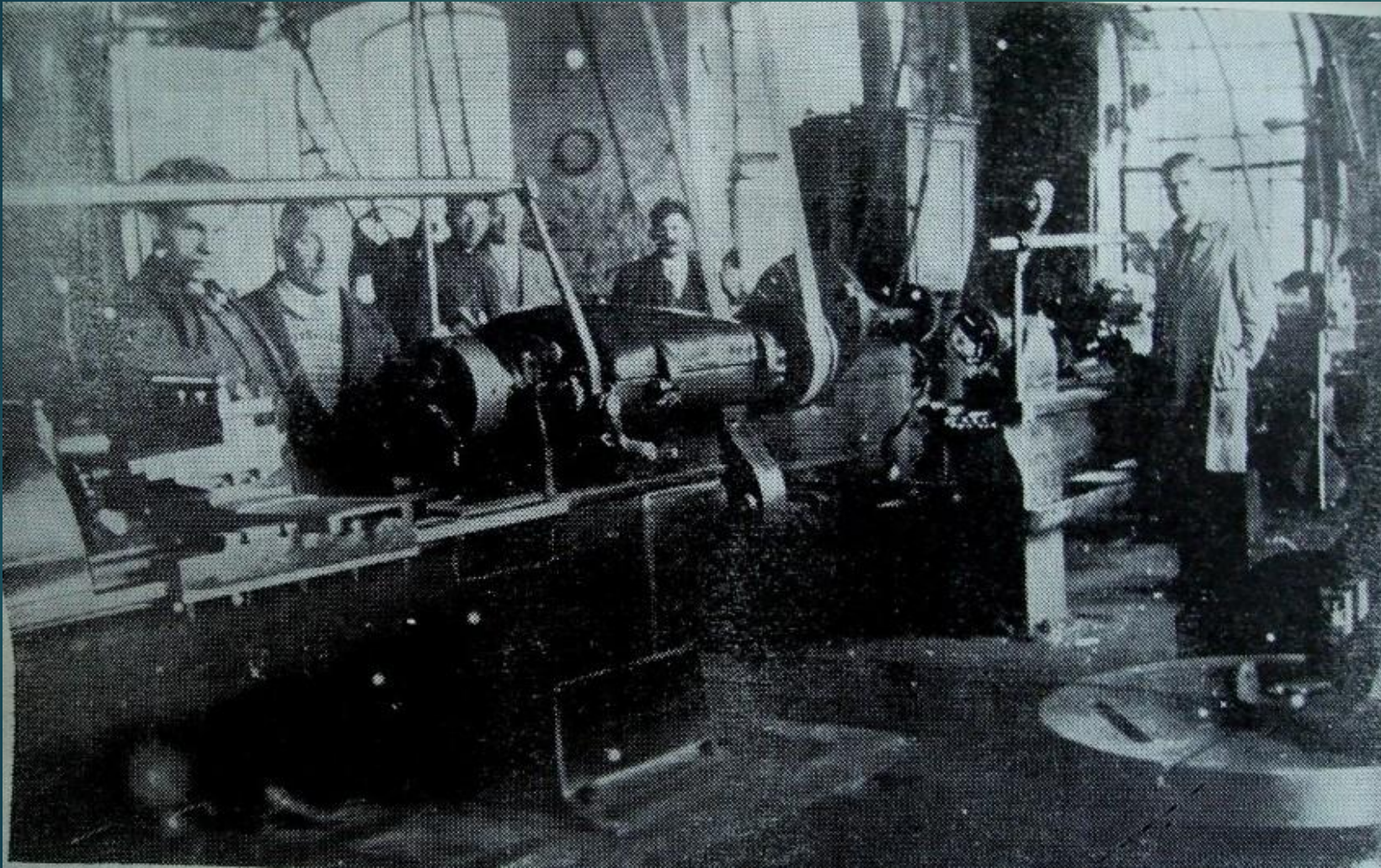
Od 1926 roku fabryka produkowała:

- granaty kalibru 75 mm z miesięczną produkcją około dwudziestu tysięcy sztuk;
- kapsle i kapiszony,
- wkręty do głowic,
- zapalniki RYG,
- zapłony do pocisków kalibru 75,
- amunicja do karabinów typu Mauser.

Źródło: <https://echodnia.eu/swietokrzyskie/potworne-tajemnice-skarzyskiej-fabryki/ar/c3-10528324> [dostęp dn. 15 VI 2022].

1. Historia fabryki w Skarżysku-Kamiennej w okresie międzywojennym

1.1. Państwowa Fabryka Amunicji w Skarżysku-Kamiennej

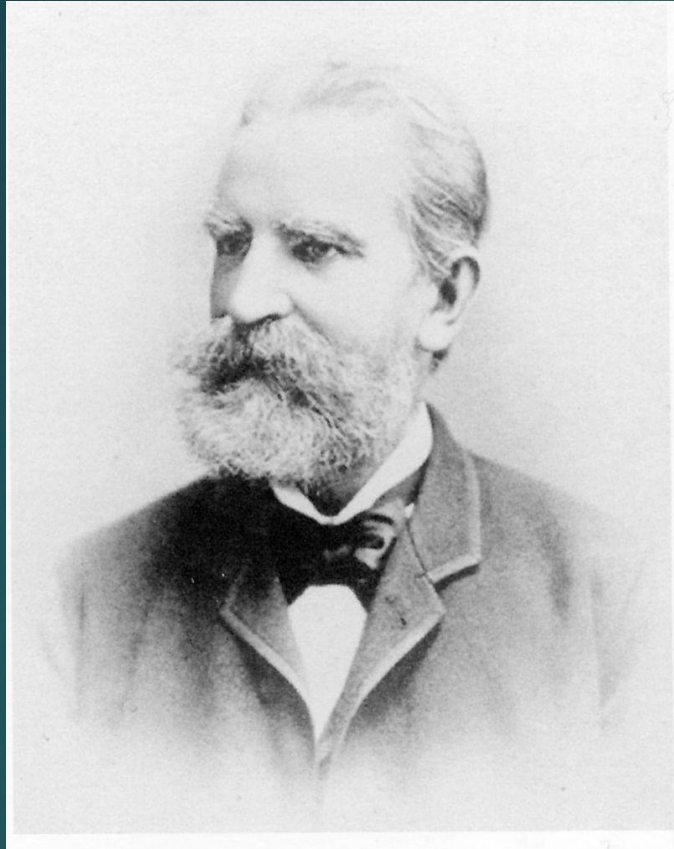

Fabryka sprzedawała swoje wyroby za granicę, realizując zamówienia dla takich krajów jak:

- Meksyk,
- Włochy,
- Bułgaria,
- Peru,
- Niemcy,
- Chiny,
- Estonia,
- Grecja.

1. Historia fabryki w Skarżysku-Kamiennej w okresie międzywojennym

1.2. HASAG czyli Hugo Schneider Aktiengesellschaft Metallwarenfabrik

Hugo Schneider (1888 r.)

Logo HASAGU

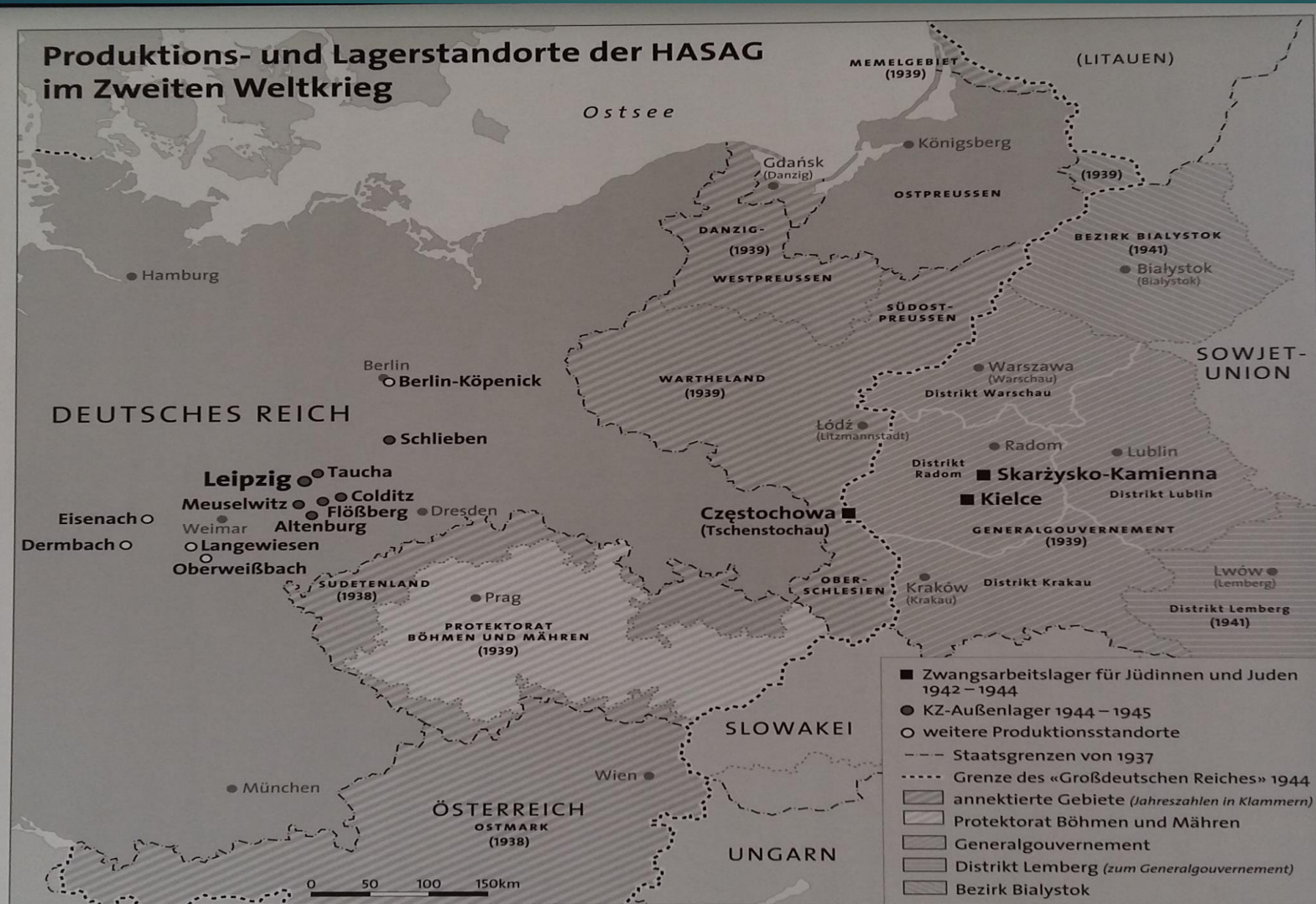
Źródło: Domena publiczna.

2. Historia fabryki w Skarżysku-Kamiennej podczas II wojny światowej

2.1. Firmy i fabryki HASAG Leipzig w czasie II wojny światowej

Zanim w 1942 roku HASAG zmonopolizował produkcję amunicji w GG, był już wówczas największym zakładem przemysłowym w Saksonii, zatrudniającym **10 523** osoby w fabryce w Lipsku i ponad **27 000** osób w dziesięciu innych filiach i fabrykach w Saksonii, Turynii i Berlinie.

Źródło: Die Gedenkstätte für Zwangsarbeit Leipzig.

2. Fabryka amunicji HASAG w Skarżysku-Kamiennej podczas II wojny światowej

2.1. Polscy robotnicy w Skarżysku-Kamiennej

MUNI-FABRIK
SKARZYSKO-KAM

6392

MUNI-FABRIK - HASAG
Skarżysko-Kamienna

Juli 1943

WERK C

Nr. 6392

Zu-Vorname: Składanowska Jadwiga

geb. 5.4.1917 in Wola-Piekarska

Wohnort: Skarżysko-Kam., Kosciuszki 32

Abteilung Sprengk.

beschäftigt als: Bürogehilfin

Kamienna, den 1.3. 1943

Składanowska

Werkschutzleiter

reich-collector.com
1933-1945

Copyright © All Rights Reserved

Niniejsza legitymacja jest własnością Firmy „H A S A G” w Skarżysku-Kamiennej.

Legitymację należy starannie przechować. Nie wolno jej oddawać nikomu, za wyjątkiem w sprawach służbowych.

Ważna jest tylko w związku z przepisową legitymacją urzędową.

Zagubienie legitymacji należy natychmiast zgłosić w biurze Werkschutzu.

Organom urzędowym nie wolno odbierać właścicielowi legitymacji wydanej przez Wytwórnice Uzbrojenia

Jadwiga Składanowska

podpis właściciela

Werksausweise von Rü.-Werken dürfen von behördlichen Stellen nicht einbehalten werden.

r. Zf.:

reich-collector.com
1933-1945

Copyright © All Rights Reserved

Źródło: <https://reich-collector.com/concentration-camp-ww2-german/hasag-factory-access-id-polish-woman-who-worked-hasag-arms> [dostęp dn. 12 V 2022].

2. Fabryka amunicji HASAG w Skarżysku-Kamiennej podczas II wojny światowej

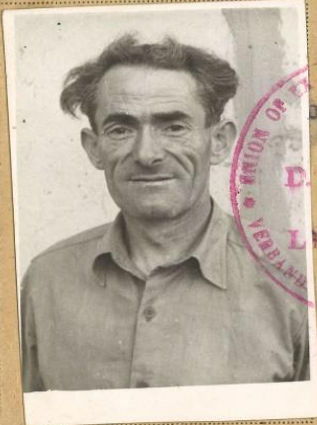
2.2. Żydowscy robotnicy przymusowi

Name and Surname: **SILBERMAN Tobias**
Name und Vorname:

Date and Place of Birth: **15.5.1913 -Zamocz-**
Geburtsort und Datum: **Poland**

Occupation: **Tailor**
Beruf:

Nationality: **pol.Jew.**
Nationalität:

Signature of Holder:
Eigenhändige Unterschrift:

Date and Place of Arrest: **11.Sept.1940-**
Zeit u. Ort der Inhaftierung: **Zamosz-Poland**

Ex-Inmates of Conc. Camp and Nr.: **----**
Ehemal. Insasse d. Lagers u. Nr.:

KZ.Belzec-Poland from **11.9.1940-5.9.41** to **11.9.1940-5.9.41**
vom bis

KZ.Maidanek .. **12.9.1941-March 1942**

KZ.Skarszysko .. to **4.9.1943** ..

KZ.Buchenwald .. to **9.2.1944** ..

KZ.Schlieben .. to **15.2.1945** ..

KZ.Theresienstadt .. to **10.5.1945** ..

Remarks: **Liberated Rheresienstadt**
Bemerkung: **10/5.1945**

Date issued: **31.7.1949**
Ausstell. Datum:

Chairman: **Ausschuß ehemal. K.Z. ler - D.P. Lager**
Vorsitzender: **Lochfield**

Sekretary: **Lochfield**
Sekretär:

N. Mahler
/N.Mahler/

E. Stein
/E.Stein/

2. Fabryka amunicji HASAG w Skarżysku-Kamiennej podczas II wojny światowej

2.3. Wybrane transporty żydowskich robotników przymusowych do obozu HASAG

DATA	SKĄD?	LICZBA WIĘŹNIÓW	ŹRÓDŁO
styczeń/luty 1942	Zawichost	?	Relacja Zofii Zysman
czerwiec, 1942	Getto in Tarłowie	70 osób	Relacja Estery Gold
15 lipiec, 1942	Zwoleń	200 mężczyzn	Relacja Lejwy Fuksa
1 sierpień, 1942		130 mężczyzn 102 kobiet	
październik, 1942		około 80 osób	
luty, 1943	Getto w Łodzi	?	Relacja Gotliba Szaloma
maj, 1944	Częstochowa	90 osób	
czerwiec, 1944		200 osób	
lipiec, 1943	Majdanek	2 000 mężczyzn 1 000 kobie	Relacja Tamary Szapiro
15 listopad, 1943	Płaszów	około 3 000 osób	Relacja Hanki Kornfeld Relacja Haliny Schütz Wspomnienia Róży Bauminger
marzec, 1944	Płaszów	500 kobiet	Relacja Hanny Ritterman Relacja Haliny Schütz

Opracowanie: Alicja Bartnicka.

2. Fabryka amunicji HASAG w Skarżysku-Kamiennej podczas II wojny światowej

2.4. Struktura wewnętrzna obozu pracy

HASAG w Skarżysku-Kamiennej był podzielony na trzy pododdziały, zlokalizowane w poszczególnych Werkach:

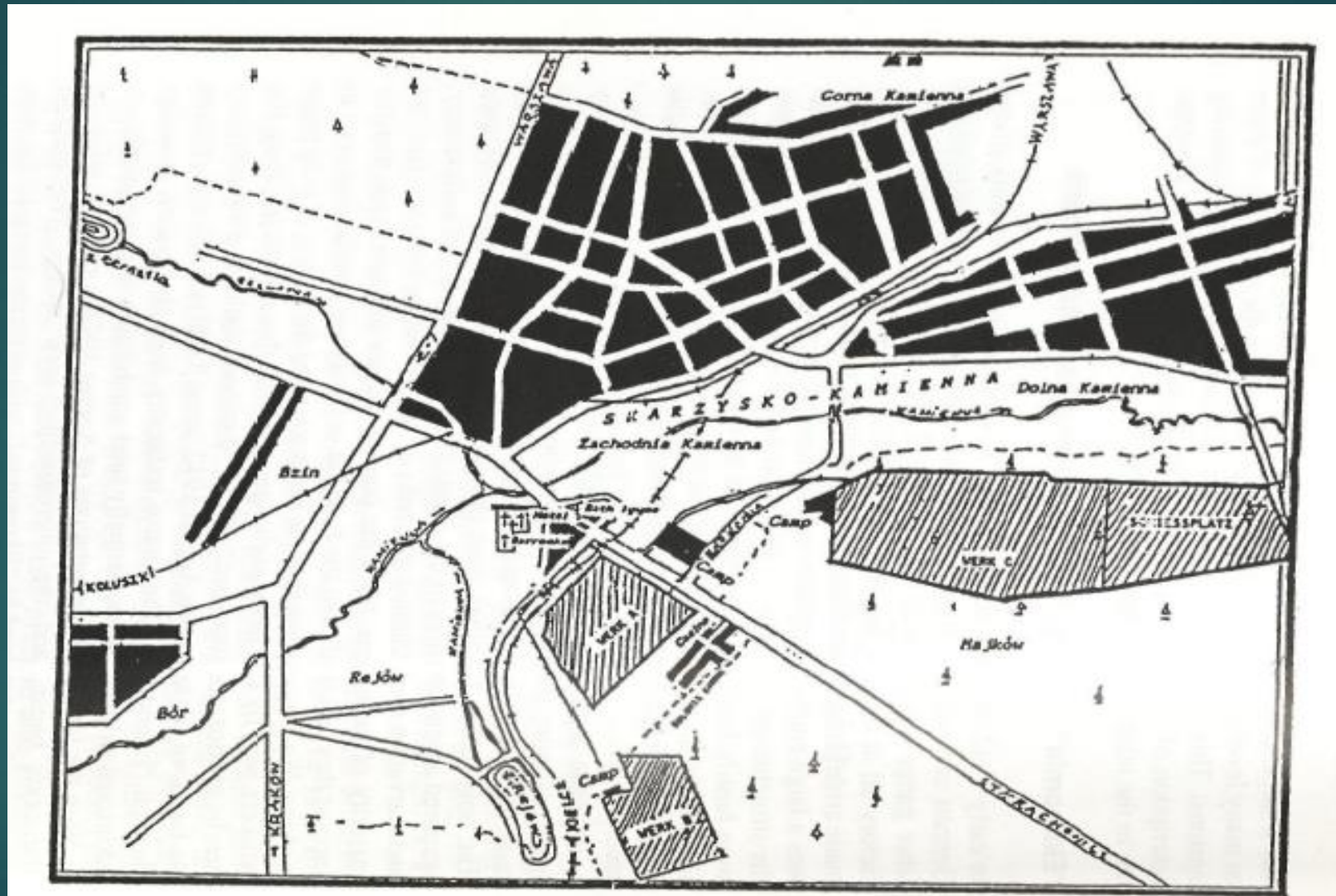
- Werk A
- Werk B
- Werk C

Źródło: <https://muzeum.skarzysko.pl/aktualnosci/item/460-rocznica-likwidacji-obozu-pracy-hasag.html> [dostęp dn. 15 V 2022].

2. Fabryka amunicji HASAG w Skarżysku-Kamiennej podczas II wojny światowej

2.4. Struktura obozu pracy (rekonstrukcja)

Źródło: F. Karay, *Death comes in yellow. Skarżysko-Kamienna slave labor camp*, Amsterdam 1996.

2. Fabryka amunicji HASAG w Skarżysku-Kamiennej podczas II wojny światowej

2.5. Warunki życia i codzienność obozowa

From Radom they took us to slave labour camps Skarzysko Kamienna in the centre of Radom district. There were three camps in Skarzysko called Werk A, Werk B and Werk C. The prisoners worked in ammunition factories. The camps were run by the German company Hugo Schneider Aktiengesellschaft, Hasag, Leipzig.

On arrival to Werk A all the prisoners had to strip and were forced to give up all possessions. I spent about two months in Werk A working as a sweeper and general cleaner. My memory about the food situation there is rather hazy. I remember that we slept in large wooden huts on four tier bunks, on bare boards and without blankets.

I worked mainly in the open air and it was extremely cold. The atmosphere in Werk A was comparatively more relaxed than in the following camps. Everyone dreaded the thought of being transferred to Werk C as it was an indescribably horrendous and deadly camp.

It was my utter misfortune after about two months in Werk A to be sent with a group of other prisoners to Werk C where I spent about two most unforgettable and brutal years. There again we slept in the clothes that we worked in, on bare boards, on bunks without any covering. I used my clogs wrapped in brown paper as my pillow. When our clothes were worn out we wrapped ourselves in brown paper.

Fragment wspomnień i zdjęcie Aleca Warda (Abram Warszawski) dotyczący jego doświadczeń w HASAGU w Skarżysku-Kamiennej, w tym na Werku C.

Źródło: United States Holocaust Memorial Museum Archives (USHMMA), sygn. 1998.A.0204 i 30326.

2. Fabryka amunicji HASAG w Skarżysku-Kamiennej podczas II wojny światowej

2.6. Polacy i ich stosunek do żydowskich robotników przymusowych

„Stwierdzić muszę, że na tych ludziach [w trakcie ucieczki – uzup. A.B.] się nie zawiodłem, przesiedziałem u nich przez parę dni i zdrowie moje w tamtym czasie zaczęło się poprawiać. Pewnego ranka, będąc w stajni z synem Ryłko, zauważyłem zbliżających się dwóch młodych mężczyzn drogą od wsi Dzibice, ze względu iż stamtąd nikogo nie znałem pozostałem nadal w stajni [...] Ryłko zorientował się, że może się to skończyć tragicznie dla całej rodziny, uprosił bandytów by zjedli u niego obiad i ugościł ich obficie wódką, gdy już byli spici i usnęli przy stole, syn zaprzął konia do wozu i odwiózł mnie na kolonie Zagórze”.

Źródło: Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (AŻIH), sygn. 301/5482, relacja Henryka Środy-Szaniawskiego.

„Moim »meistrem« był Polak, niejaki Szewczyk (pochodził ze Skarżyska) i jego zastępca Spadlo. Katowali nas w nieludzki sposób. Zależało im na tym, żeby wyciągnąć z nas maximum pracy, gdyż za to otrzymywali premie: 100 papierosów i ½ litra wódki. Mówili do mnie nieraz: zabije cię Żydzie, a dostanę za to premię. Ludzie strasznie ginęli”.

Źródło: Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (AŻIH), sygn. 301/1886, relacja Marka Zajdenfelda.

2. Fabryka amunicji HASAG w Skarżysku-Kamiennej podczas II wojny światowej

2.7. Sabotaż

„Pracowałyśmy przy zapalnikach do pocisków przeciwlotniczych. Dziewczęta próbowały własnym systemem sabotować, wkładały, jak nikt nie widział kawałek paznokcia lub włos do zapalników z nadzieją, że wtedy nie wybuchną [...]. Sabotaż polegał na kradzieży amunicji dla partyzantki, działającej w pobliskich lasach. Po sprawdzeniu skrzynki stały przygotowane na zewnątrz do transportu. Zabierano je przeważnie furmankami, które miały za zadanie wywozić też skrzynki ze »szmelcem« i między nimi brano i skrzynki z amunicją, które »ginęły« po drodze w lesie”.

Źródło: Archiwum Yad Vashem (AYV), sygn. 0.33/1851, relacja Ziuty Hartman.

2. Fabryka amunicji HASAG w Skarżysku-Kamiennej podczas II wojny światowej

2.8. Strategie przetrwania – próby ucieczek

The hangings of prisoners, the selections, the dead bodies lying at the barbed wire fences early in the morning of Jewish prisoners who tried desperately to escape during the night and were shot. The painful hunger and malnutrition.

The beatings.

The man who cried every time he saw me as I reminded him of his young son who perished at the hands of the Nazis.

The time when I was so very weak and despondent and could not walk up the two steps leading into our hut and of a miracle that happened which saved my life.

Źródło: United States Holocaust Memorial Museum Archives (USHMMA), sygn. 1998.A.0204, wspomnienia Aleca Warda, s. 5.

2. Fabryka amunicji HASAG w Skarżysku-Kamiennej podczas II wojny światowej

2.9. Życie kulturalne w obozie

Umieszlag wagony, stacja dublin K.L.
Punkt zboiny podróży naszej ul,
Pierwszy i drugi, prad, gaz,
Do takiego oto punkta sprowadzili nas,
najpóźniej droga tworzyła prowadząca w stronę,
lecz szersza to światła obciążenie, ujęliśmy znow,
że możemy się cieszyć słońcem kwietniowym,
oddechac powietrzem wdzianym i zdrowym,
że tu cieżka wstępnienie,
Życie znow na nas taka szara ciemna,
I tyle jest kras na tej drodze życia,
że wogóle mżez możliwości życia,
lecz ziel - betonowy jest budowa, estowiska,
i wszystko wyekspansie wżos nacispliwia cieżka,
tak wżes minsto osmiu tygodni mżki,
ból i fizycznego i moralnego udzieki,
częstkij pracy solny i wgnieju osamia,
jednym słowem was powolnego konania,
a potem, bieżniaki transporty szeregij,
wagony tydlżec zapelnione po bieżki.
Pleszow, Oswieim, Radom, Skarżysko,
Prasita zżec młode na samete poszlo wszystko.
et pize 5-te pole.
W waskiej baraki, a jeden stoi wśrodku, samotny taki
Każde strażatow zethi wozlegly się dżeznia
i wszystko minsto bez bólu bez śladu bez ciemnia.

eti wszystko wagleżalo, żehi bóle, kżyżki
Slychac tyłke straszny kżyżki radżewij mżyżki
I już dżużi potym,
nikt na widziat etym
na kżeba, już było. Pasunkow i choba
wszystko poszlo dżymem.
Wszystko poszlo do niba.

Elłiodelka Ewa

1992.178.01

Źródło: United States Holocaust Memorial Museum Archives (USHMMA), sygn. 1992.178 i 1992.173, wiersz i zdjęcie Ewy Miodeckiej (Young).

2. Fabryka amunicji HASAG w Skarżysku-Kamiennej podczas II wojny światowej

2.10. Sytuacja kobiet w obozie

„Pewnego dnia byłam zbyt zmęczona, aby umyć podłogi po 12 godzinach pracy w fabryce amunicji. Powiedziano mi, że zrobię to innym razem. Dwie godziny później przyszedł SS-man, aby dowiedzieć się dlaczego podłoga nie została umyta i mnie pobił”.

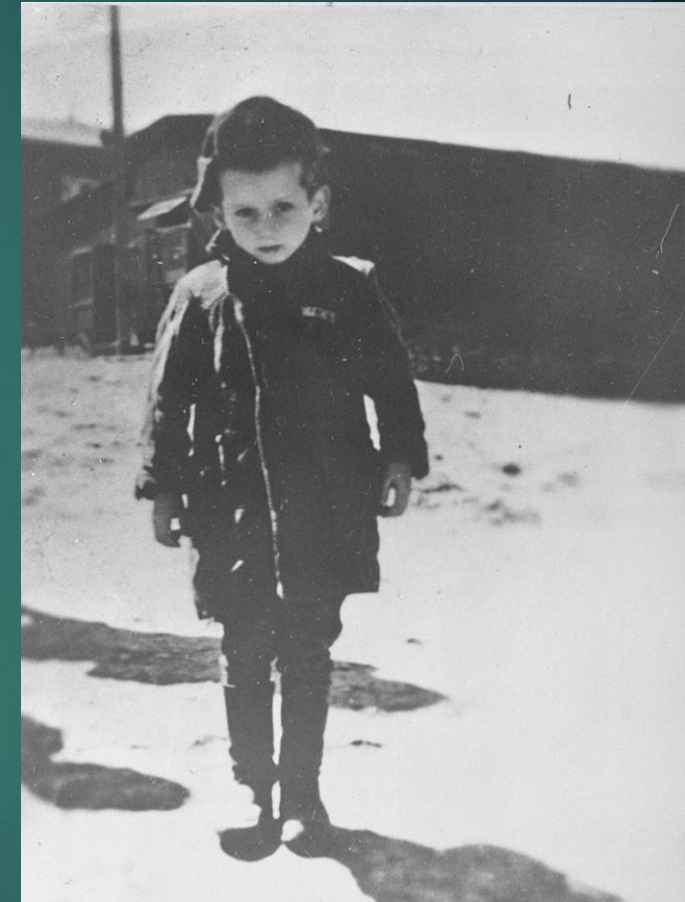
Źródło: United States Holocaust Memorial Museum Archives (USHMMA), sygn. RG-50.002.0038, oral history interview with Eva Laks.

2. Fabryka amunicji HASAG w Skarżysku-Kamiennej podczas II wojny światowej

2.11. Sytuacja dzieci w obozie

**Stefan Jerzy Zweig z Franzem Leitnerem,
jednym z jego „ojców obozowych”**

**Portret Stefana Jerzego Zweiga w obozie koncentracyjnym w
Buchenwaldzie wkrótce po wyzwoleniu**

Źródło: United States Holocaust Memorial Museum Archives, sygn. 85874 i 80949.

2. Fabryka amunicji HASAG w Skarżysku-Kamiennej podczas II wojny światowej

2.11. Sytuacja dzieci w obozie

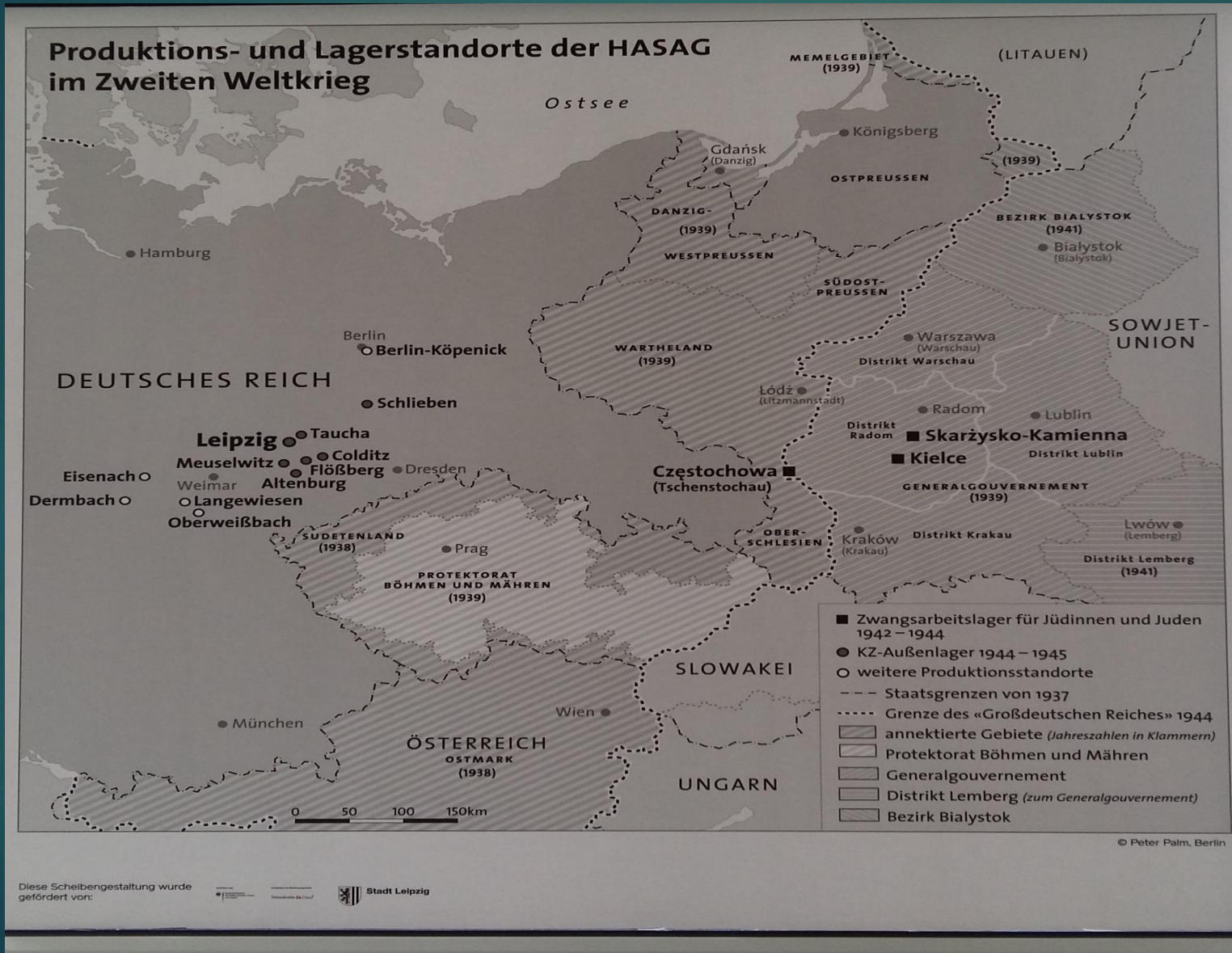
Bernard i Cesia Kaiserowie z synem Jurkiem w kieleckim getcie (1941 r.)

Cesia Kaiser z synem Jurkiem w obozie dla przesiedleńców w Bergen-Belsen (1947 r.)

Źródło: United States Holocaust Memorial Museum Archives, sygn. 06471 i 19797.

3. Historia fabryki HASAG w Skarżysku-Kamiennej po ewakuacji

3.1. Co się stało z więźniami?

Źródło: Die Gedenkstätte für Zwangsarbeit Leipzig.

3. Historia fabryki HASAG w Skarżysku-Kamiennej po ewakuacji

3.1. Co się stało z więźniami?

1458
1357
100
2
1
1454
5 Kinder verlegt

Politische Abteilung

Adlmar-Buchenwald, 5. August 1944

15

Neuzugänge vom 5. August 1944
von Zwangslager bei der Firma Hasag in Kamienna

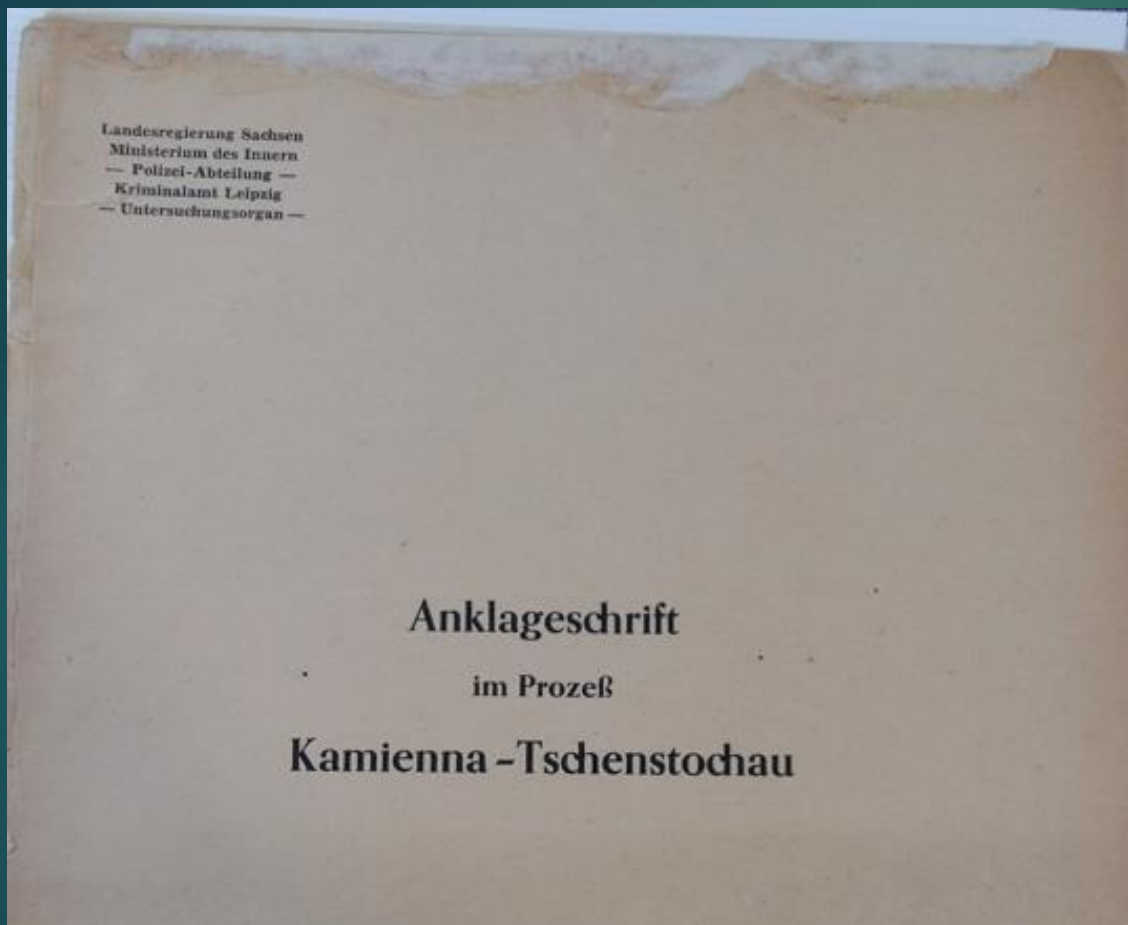
Politische Polen (Juden)

1.68177	Abeles, Isaak	16. 5. 11	Goczukowa	Arbeiter
2.67828	Abendstern Izig	- - 14	Kozłomice	Müller
3.67532	Abramowicz Jakob	15. 10. 07	Warschau	Schneider
4.68187	Abramowicz Koszek	24. 12. 24	Litzmannstadt	Schuhmacher
5.68443	Adelist Nordka	5. 6. 14	Jendrzew	Bieker
6.68444	Adelist Psachja	3. 12. 20	Jendrzew	Koch
7.68884	Adler Hilel	25. 7. 20	Ozarow	Koch
8.68459	Adler Koszek	10. 6. 26	Ozarow	Bachdekofer
9.67564	Aisenberg Dawid	11. 1. 26	Skarzynko-Kam.	Schuster
10.68150	Aizensztejn Joel	20. 7. 04	Bejowice	Glaser
11.68102	Ajchental Majer	15. 3. 08	Klismiki	Hilfsarb.
12.68311	Ajzenbaum Koszek	5. 5. 2	Warschau	Tischler
13.67579	Ajzenberg Abraham	19. 9. 3	Skarzynko-Kam.	Kind
14.68895	Ajzenberg Abram	15. 10. 07	Warschau	

Lista transportowa więźniów
ze Skarżyska-Kamiennej
do Buchenwaldu
(5 sierpnia 1944)

3. Historia fabryki HASAG w Skarżysku-Kamiennej po wojnie

3.2. Co się stało ze sprawcami?

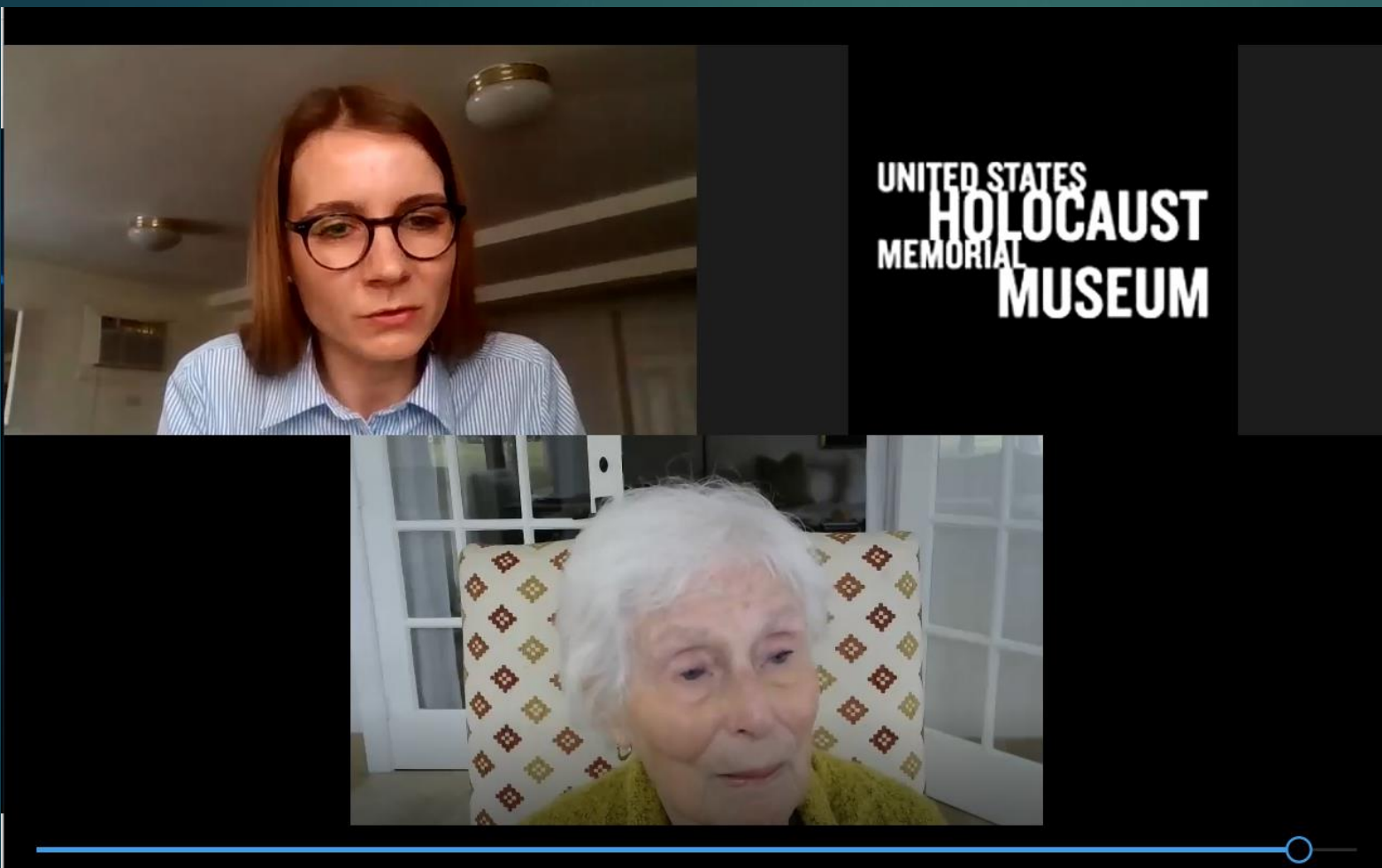

- **Artur Rost** (dyrektor Werku C), **Willi Seidel** (kierownik eksploatacji na Werku A), **Alfred Wagner** (majster jednego z wydziałów) i dowódca warty **Reinhard Neumerkel** – skazani na karę śmierci.
- Kierownik wydziału granatów na Werku B - **Felix Kerbs** i brygadzystka **Marianne Tietge**, która słynęła z niezwykle brutalnego traktowania więźniów, między innymi deptania po głowach i narządach rodnych, zostali skazani na karę dożywotniego pozbawienia wolności.
- Pozostali oskarżeni otrzymali kary więzienia (od roku do piętnastu lat).

Źródło: Sächsisches Staatsarchiv Leipzig, sygn. 21698 SED, Sammlung Gerichtsunterlagen, no. 04, akt oskarżenia w procesie Kamienna-Częstochowa.

3. Historia fabryki HASAG w Skarżysku-Kamiennej po wojnie

3.3. Ocaleni - Estelle Laughlin (Estera Wakschlag), ur. 9 VII 1929 r. w Warszawie

Rozmowa z Estelle Laughlin (Waszyngton, 4 IV 2022 r.)

Źródło: Archiwum prywatne Alicji Bartnickiej.

Estera Wakschlag (IV 1946 r.)

Źródło: United States Holocaust Memorial Museum Archives, sygn. 38201A.

3. Historia fabryki HASAG w Skarżysku-Kamiennej po wojnie

3.4. Ocaleni - Shulamit Schultz (z domu Korn), ur. 13 IX 1935 r. w Wieliczce

Spotkanie z Shulamit Schultz (Szoresh k. Jerozolimy, 21 IX 2022 r.)

Źródło: Archiwum prywatne Alicji Bartnickiej.

Shula Korn tuż po wybuchu wojny

Źródło: Archiwum prywatne Shulamit Schultz.

Dziękuję za uwagę

e-mail: alicja.bartnicka@umk.pl